

מובדלות ותפקוד של זוגות נשואים באולפן

איריס אידן

'בעל ואישה קראנו להם,
כי עם השנים נצמדו זה לזה,
וקצות ענפיהם השתרגו בשתי וערב צפוף
עד שלא יכולנו להבחין ביניהם
(צ' שלו, 2000: 175)

ממצאי המחקר עולה כי יש מתאם חיובי בין מובדלות ביחס המורה לזוגות הנשואים לבין רמת התפקוד שלהם כתלמידים בכיתה; כי יש מתאם חיובי בין עמדת התלמיד והמורה לגבי הלימודים המשותפים של בני הזוג לבין רמת התפקוד של בני הזוג כתלמידים בכיתה; וכי יש מתאם חיובי בין מובדלות ברגשות לבין רמת תפקוד בכיתה של בני הזוג. המלצותינו הן, על כן, לעודד זוגות נשואים ללמוד בנפרד; ואם הדבר לא מתאפשר – לספק כלים ליצירת מובדלות של הזוג בכיתה.

הקדמה

מאמר זה מבוסס על עבודה שעסקה בזוגות נשואים, עולים חדשים מברית המועצות לשעבר, הלומדים יחד בכיתה אחת באולפן. השאלה הנחקרת במסגרת זו היא הקשר בין המובדלות (ראו הגדרה בסעיף הבא) של הזוגות הנשואים הלומדים יחד לבין תפקודם בכיתה.

השאלה התעוררה בעקבות תשומת לב לדפוס התנהגות המיוחדים של הזוגות הנשואים בכיתה, כמו מחויבות ותמיכה מחד – לצד מתח, תלות ואי נוחות מאידך; וכן בשל ההערכה שבכל כיתה מבוגרים שבה לומדים 25 תלמידים, נפגוש בממוצע שלושה זוגות נשואים, המהווים כרבע מהרכב הכיתה.

באולפן לעברית התלמידים לומדים באופן אינטנסיבי במשך חמישה חודשים, חמישה ימים בשבוע. מיון התלמידים באולפן כיום מתייחס לשני קריטריונים עיקריים: גיל השכלה. אין ממיינים על-פי מצב משפחתי.

עד היום לא נערך מחקר המנסה לאתר את הגורמים המרכזיים התומכים או מעכבים את תהליך רכישת השפה בקרב זוגות נשואים הלומדים יחדיו.

הרציונל

באמצעות מודל המובדלות אני מציעה לתאר את תהליך הקליטה הלשונית של תלמידים נשואים באולפן כנובע מתהליך פנימי מורכב הקשור לזוגיות כתופעה.

תהליך הקליטה הלשונית מתרחש ומושפע מחוויית העלייה לארץ ומעצם הלימוד האינטנסיבי המשותף, שבו בני הזוג לוקחים חלק.

איריס אידן היא מורה באולפן מעגן מיכאל.
המאמר מתבסס על עבודת תזה לתואר שני בנושא 'מובדלות ותפקוד של זוגות נשואים באולפן'.

נקודת המוצא למחקר זה היא ראיית המובדלות כמצב נשאר. משמעותו קיום של אדם נפרד עצמאי וחופשי, המתפקד באופן עצמאי, מבחינה פיזיולוגית ופסיכולוגית (סמילנסקי, 1991).

את המושג 'מובדלות פסיכולוגית' ומושגים הקשורים אליו: סימביוזה, היבדלות (ספרציה) ואינדיווידואציה (רכישת עצמיות), פיתחה מרגרט מאהלר. לתהליך ההיפרדות מאהלר (1975) מתייחסת כאל 'הלידה הפסיכולוגית של האדם'. ראשית התהליך באחדות הסימביוטית של התינוק עם אימו וסיומו בהשגת מודעות מלאה של מובדלות עצמית (היבדלות ואינדיווידואציה), תהליך המתרחש בעצם כל החיים ומתעורר מחדש במצבי חיים חדשים.

המסגרת הזוגית מאופיינת בשלב הראשון שלה ברמת מובדלות נמוכה (סימביוזה), דהיינו בני הזוג מוותרים במידת-מה על אישיותם ומתפקדים כצוות, ובשלב הסופי שלה ברמת מובדלות גבוהה (רבין, 1991).

המסגרת הזוגית משמשת מקור תמיכה לבני הזוג; בה-בעת היא מאפשרת לכל אחד מבני הזוג להתפתח באופן עצמאי. בעת מצבי משבר, עלולה להיות גרסיה ברמת המובדלות של בני הזוג, שתתבטא ביחסי תלות בין בני הזוג ובחוסר עצמאות. ניתן לצפות לפגיעה ברמת המובדלות של בני הזוג בעת הגירה/עלייה. עלייה מוגדרת על ידי חוקרים כמצב משברי (אייזנשטדט, 1969; בר-יוסף, 1969; הורוביץ, 1996). העולה החדש חש אובדן הוא נפרד ממשפחה, חברים, עבודה, שפה, תרבות בעצם מזהותו הקודמת, עליו להתחיל לבנות את זהותו מחדש בשפה ובתרבות חדשה; אין פלא, על כן, שיחסו לשפה החדשה הוא מורכב. העולה הנשוי המגיע לכיתה הוא בדרך כלל מבוגר יחסית, טרוד בדאגות רבות לעתידו ועסוק בבעיות קיום הנובעות, בין השאר, ממדיניות הקליטה הישירה.

האולפן דורש מהתלמיד *תפקוד עצמאי בכיתה*. זהו פועל יוצא של הגישה המקובלת באולפנים כיום והיא העמדת הלומד במרכז, שמשמעה גם אינדיווידואציה בחינוך. בתקופת 'ירח הדבש' שמעניק האולפן לתלמיד (גלעד, 1993), על המורים מוטלת האחריות להדריך את ה'לקוח', התלמיד (רובינשטיין, 1997) לקראת עצמאות לשונית. תפקוד תקין של תלמיד (בנימיני, 1973; ויינברג, 1992; אולשטיין, 1997) נמדד במונחים של השקעה. מצפים מהתלמיד להשקיע בלימודים, להתעניין, להשתתף, להגיע להישגים לימודיים, לגלות מחויבות לנוכחות ולהשתתפות סדירה, להקדיש זמן לתרגול.

במצב של פרידה ממנהגים, משפה ומדמויות מרכזיות בחיים ובתנאים של לימוד משותף באולפן מתעוררים קונפליקטים, ועל כן הזוגות הנשואים עומדים בפני התמודדות נפשית מורכבת. במצב מיוחד זה, ההנחה היא שהתלמידים הנשואים יבחרו באופן טבעי בדרך הנשענת על תמיכה *הזדהות* עם בן הזוג. מכאן ההשערה העומדת ביסוד מחקרי, שרמת המובדלות של הזוגות הנשואים תהיה נמוכה והם יתפקדו כצוות. ייתכן שתפקודם יהיה יעיל, אך תפקודו של כל פרט ייפגע (זו, 1978).

מטרות המחקר

מטרת המחקר לבחון את המצב המיוחד של זוגות נשואים הלומדים יחד בכיתה האולפן משני היבטים:

- ✓ רמת המובדלות של זוגות נשואים;
- ✓ תפקודם באולפן.

במענים לשאלונים שהוצגו לתלמידים ולמורים אמורה להתגלות רמת המובדלות של הזוגות הלומדים במסגרת האולפן, וכן רמת תפקודם בכיתה בעיני עצמם ובעיני מוריהם.

שאלת המחקר

המחקר מנסה לענות על השאלה הבאה:

היש קשר בין רמת המובדלות של זוגות נשואים הלומדים יחד לרמת תפקודם בכיתה?

השערות המחקר

1. יש קשר חיובי בין מובדלות ביחס המורה לבין רמת התפקוד של התלמיד בכיתה. מובדלות גבוהה = המורה מתייחס לבני הזוג כאל שני פרטים עצמאיים. מובדלות נמוכה = המורה מתייחס לבני הזוג כאל צוות.
2. יש קשר בין עמדת התלמיד והמורה לגבי הלימודים המשותפים לבין רמת התפקוד של התלמיד בכיתה. יחס חיובי מצד התלמיד או המורה ללימוד המשותף מצביע על רמת מובדלות נמוכה. ההשערה היא שרוב התלמידים יגלו יחס חיובי ללימוד המשותף, ואילו מצד המורים יתגלה יחס מסויג כלפי הלימוד המשותף.
3. יש קשר חיובי בין מובדלות ברגשות לבין רמת התפקוד של התלמיד בכיתה. נוכחותו של בן הזוג בכיתה ודמיון התפקידים בין בני הזוג היא אופייניים לכיתה האולפן, כך שנוצרת קרקע נוחה להזדהות. כאן נבדקת רמת המובדלות של בני הזוג במצבים אופייניים באולפן שבהם היינו מצפים לתפקוד עצמאי: כמו קריאה, דיווח, הכנת שיעורי בית, התמודדות אישית עם הצלחות/טעויות. ההשערה היא שרמת המובדלות ברגשות של בני זוג נשואים תהיה נמוכה על-פי דיווחיהם ועל פי דיווח המורים.

כמו-כן המחקר מעוניין לבדוק קשר בין משתני רקע (גיל, מין, השכלה ומספר שנות נישואים) לבין קטגוריות המחקר: מובדלות/ותפקוד אצל המורים ואצל התלמידים.

שיטת המחקר

אוכלוסיית המחקר

המחקר נערך בקרב אוכלוסיית הזוגות הנשואים הלומדים יחד בכיתה אחת באולפן א'. המחקר לגבי התלמידים נערך בשני אולפנים באזור חיפה. הוא כלל 29 תלמידים מבוגרים יחסית, עולים חדשים מברית המועצות לשעבר, מתוכם 41% גברים ו-59% נשים.

משתני רקע	ממוצע (שנים)	סטטיית תקן
גיל	37.17	7.3
שנות נשואים	14.68	6.08
השכלה	14.17	2.28

המחקר לגבי המורים נערך בשלושה אולפנים באזור חיפה והוא כלל 26 מורות, 76% מתוכן נשואות.

משתני רקע	ממוצע (שנים)	סטיית תקן
גיל	47.42	6.88
השכלה	15.23	1.11
ותק באולפן	11.54	5.68

כלי המחקר

שני שאלונים – שאלון לתלמיד ושאלון למורה.
 בשאלון לתלמיד 20 היגדים, בשאלון למורה 48 היגדים.
 התשובות האפשריות הן בסולם בעל 5 דרגות:
 'כן תמיד', 'כן ברוב הפעמים', 'לא רלוונטי', 'לא ברוב הפעמים', 'אף פעם לא'.
 טווח הציונים הוא מ-1 עד 5; ככל שהציון נמוך יותר הוא מצביע על מובדלות נמוכה יותר. חלק מההיגדים נלקחו ממבחן המובדלות שפיתחה סמילנסקי (1991); היגדים אחרים בו הוחלפו והותאמו לסיטואציה של האולפן.
 בשאלון לתלמיד הוצגה שאלה פתוחה על היתרונות והחסרונות בלימוד המשותף;
 בשאלון למורה הוצגה שאלה פתוחה הנוגעת להיבטים של תופעת זוגות נשואים הלומדים יחד בכיתה, על סמך ניסיונו האישי של המורה.
 כדי לאפשר אבחון דיפרנציאלי, חולקו השאלונים לארבעה תחומי תוכן (קטגוריות).
 בהתאם לכך חושבו ארבעה ציוני מובדלות נפרדים - כל ציון הוא ממוצע הפרטים המרכיבים את התחום:

- א. מובדלות ביחס המורה;
- ב. עמדת התלמיד/המורה לגבי הלימודים המשותפים;
- ג. מובדלות ברגשות;
- ד. מובדלות בתפקוד בכיתה/תפקוד עצמאי בכיתה.

בשאלון למורה תחום נוסף:

- ה. יחס המערכת לזוגות נשואים הלומדים ביחד.

דיון

השאלה המרכזית במחקר הייתה: האם יש קשר בין רמת מובדלות של זוגות נשואים הלומדים יחד לבין רמת תפקודם בכיתה?
 עבודה זו יצאה מתוך הנחה שקיים קשר חיובי בין רמת המובדלות לבין התפקוד בכיתה.
 מן הממצאים שהתקבלו במחקר עולה שהנחקרים - הן התלמידים והן המורים - מדווחים על רמת מובדלות נמוכה ועל רמת תפקוד נמוכה אצל התלמידים בכיתה.

השערה 1:

מובדלות ביחס המורה משמעותה יחס שנוטה לראות בבני הזוג שני פרטים עצמאיים או צוות. מתברר שהיחס בפועל של המורים לזוגות הנשואים הוא כאל צוות. עקרון אחריות המורה (פרלמוטר, 1993) מטיל על המורה את האחריות להכיר את תלמידו לעודד אותם להפוך לתלמידים אוטונומיים המגלים אחריות כלפי הלימוד (וולדובסקי/פרלמוטר, 1999) שאלה אופיינית לקטגוריה:

האם בני הזוג מקבלים ספר אחד המשמש את שניהם?

התשובה הממוצעת שהתקבלה מצד המורים הייתה: כן, ברוב הפעמים (מובדלות נמוכה). מתן ספר אחד לשני בני הזוג מעיד על חוסר מודעות המורה ו/או המערכת לאחריות זו.

למובדלות ביחס המורה יש חשיבות כבר בתקופה הראשונה של האולפן. מורה שמפגין יחס של מובדלות גבוהה כלפי התלמיד הנשוי, יעודד אצל האחרון תפקוד אוטונומי באולפן כבר בראשית הדרך. תלמיד שיחווה הצלחה בתפקוד שלו בכיתה, סביר להניח שיהיה מוכן להתנסות בדפוס זה פעמים נוספות (אולשטיין, 1997; כהן, 1976; וולדובסקי/פרלמוטר, 1999).

השערה 2:

קיים קשר בין עמדת התלמיד/המורה לגבי הלימודים המשותפים לבין רמת התפקוד של התלמיד בכיתה. עמדה של התלמיד/ המורה המעודדת לימודים משותפים משקפת רמת מובדלות נמוכה, בעוד שעמדה המסתייגת מהלימודים המשותפים משקפת מובדלות גבוהה.

אצל המורים

אצל המורים נמצא קשר שלילי מובהק בין העמדה של המורה כלפי הלימוד המשותף לבין התפקוד של התלמיד בפועל. בתשובה לשאלה:

במצב של פער לימודי גדול, האם תמליצי/י לאחד מבני הזוג ללמוד בכיתה אחרת

המתאימה לרמתו?

התשובה הממוצעת (4.04) שהתקבלה: כן ברוב הפעמים, משמעותה מובדלות גבוהה. דוגמה לשאלה למורה:

האם רצוי לבני זוג ללמוד בכיתה אחת? רוב המורים ענו בשלילה.

כיצד ניתן להסביר קשר זה?

המורים מסתייגים מהרעיון שבני זוג נשואים ילמדו יחד בכיתה. אולם בפועל אין בידיהם כלים לעודד תפקוד עצמאי של התלמיד בכיתה. התוצאה היא שרמת התפקוד של התלמיד הנשוי בכיתה נמוכה בעיני המורים.

אצל התלמיד

נמצא מתאם חיובי מובהק בין עמדת התלמיד לגבי הלימודים המשותפים לבין רמת תפקודו. הממצאים בקטגוריה זו מלמדים שבני זוג נשואים מרוצים מהלימוד המשותף. שביעות רצון מהלימודים המשותפים משמעותה מובדלות נמוכה. רמת תפקוד נמוכה מתבטאת ברצון של בני הזוג לשבת ביחד, בעזרה בכיתה ובבית, בהכנת שיעורים משותפת ולא אינדיווידואלית. חוקרים רבים הדגישו את חשיבות מרכיב התמיכה במסגרת הנישואים (מילבאואר-צמח, 1991; מלאך-פיינס, 1989; לוי, 1998). מרכיב התמיכה יכול להסביר את שביעות הרצון של הזוגות הנשואים מהלימודים המשותפים. הלימוד המשותף מאפשר לזוגות הנישואים לתמוך אחד בשני.

השערה 3:

קיים קשר חיובי בין מובדלות ברגשות לבין רמת התפקוד של התלמיד בכיתה. השערה זו אוששה.

דוגמה לשאלה שהוצגה למורים:

כשתלמיד נשוי טועה בכיתה, האם בן הזוג מתוח?

התשובה הממוצעת (1.83) שהתקבלה – 'כן, תמיד', משמעותה רמת מובדלות נמוכה ברגשות. זאת אומרת שהמורים מבחינים בגילויי מתח אצל התלמידים הנשואים הלומדים יחד בהקשר לרמת התפקוד הלימודי.

גם התלמידים מדווחים על מובדלות נמוכה ברגשות. בתשובה לשאלות הם מדווחים על תחושה של מתח בזמן שכן הזוג משתתף בפעילות בכיתה. במיוחד בשאלה 'כשכן הזוג טועה בכיתה', התשובה הממוצעת שהתקבלה הייתה אני מרגיש/ה מתוח/ה (1.93).

בספרות המחקרית מגדירים הגירה כמצב משברי, עולה חדש מצוי במצב של לחץ נפשי. קודש (1997) וכהן (1976) מזכירים את החרדות והביטחון העצמי הנמוך של הלומד המבוגר. בנוסף לחרדותיהם האישיות על התלמידים שבהם מדובר כאן להתמודד גם עם כישלונותיו וקשייו של בן הזוג בכיתה, כי בני הזוג מתפקדים בכיתה כצוות, דפוס התנהגות הנובע מאפקט הזוגיות (סמילנסקי, 1991; זזו, 1978) - ומשמעותו שייצוג העצמי והאובייקט כרוכים זה בזה. הזוגות הנשואים תופסים את עצמם כיחידה אחת בלתי ניתנת להפרדה. ה'אנחנו' מעניק להם הרגשה של שלמות היוצרת תחושה של ביטחון ועוצמה.

השאלות הפתוחות

בשאלה הפתוחה שהצגתי למורים באולפן בנוגע להיבטים של המצב שבו זוגות נשואים לומדים יחד, חזר ונשנה התיאור של מתח בין בני הזוג בזמן הלימוד המשותף בכיתה (30%). כמו-כן הזכירו המורים גילויים של רגשי בושה וכעס כלפי בן הזוג. בתשובה לשאלה הפתוחה שהצגתי לתלמידים בדבר היתרונות והחסרונות של הלימוד המשותף, הם הדגישו את התמיכה ההדדית ביניהם בתקופת הלימודים המשותפים באולפן. התלמידים ראו בכך יתרון.

הדומיננטיות של מרכיב התמיכה והעזרה בלימודים שציינו התלמידים מצביעה בעיני דווקא על מובדלות נמוכה. בהמלצות אתייחס לכך.

נמצא הבדל מובהק בין עמדת המורים לעמדת התלמידים בנוגע ללימודים המשותפים. עמדת המורים משקפת מובדלות גבוהה יותר בנוגע ללימודים המשותפים של בני זוג נשואים. עמדת התלמידים משקפת רמת מובדלות נמוכה לגבי הלימודים המשותפים. מכאן אפשר ללמוד שלמורים יש מודעות למצב והיבטיו. ממצא זה תומך בממצאים אחרים במחקר זה. אצל המורים נמצא קשר שלילי מובהק בין שנות השכלה לבין מובדלות ברגשות. כלומר, ככל שהמורה משכיל יותר, הוא מבחין יותר בבעיות שיוצרת רמת מובדלות נמוכה יותר אצל התלמיד.

אצל התלמידים נמצא הבדל מובהק בין נשים וגברים ברמת התפקוד בלבד. אצל נשים רמת התפקוד גבוהה יותר מאשר אצל גברים.

לא נמצאו מתאמים מובהקים בין גיל, השכלה ומספר שנות נישואים לבין מובדלות.

סיכום, מסקנות והמלצות

עבודה זו בדקה האם קיים קשר בין רמת המובדלות של זוגות נשואים עולים חדשים מברית המועצות לשעבר הלומדים יחד לבין רמת תפקודם בכיתה האולפן.

בחלק המחקרי של העבודה נבדקו שלוש השערות:

1. קיים קשר חיובי בין מובדלות ביחס המורה לבין רמת התפקוד של התלמיד בכיתה.
2. קיים קשר בין עמדת התלמיד והמורה לגבי הלימודים המשותפים לבין רמת התפקוד של התלמיד בכיתה.
3. קיים קשר חיובי בין מובדלות ברגשות לבין רמת התפקוד של התלמיד בכיתה.

כל ההשערות במחקר אוששו. ניתן לומר שיש קשר חיובי בין רמת מובדלות לרמת תפקוד בכיתה. ממצאי המחקר עולה שהנחקרים, הן המורים והן התלמידים, מדווחים על רמת מובדלות נמוכה ועל רמת תפקוד נמוכה של זוגות נשואים הלומדים יחד בכיתה האולפן. המשמעות הנובעת מכך היא שבפועל מתפקד הזוג הנשוי כצוות ולא כשני אינדיבידואלים. למורים יש מודעות למצב המיוחד הזה, אך בשל חוסר כלים והדרכה, אין הם מעודדים תפקוד עצמאי של זוגות נשואים בכיתה.

המלצותינו הן, על כן

1. על מנת לעודד רמת מובדלות ורמת תפקוד גבוהה אצל זוגות נשואים, רצוי לעודד זוגות נשואים ללמוד בנפרד.
2. במידה והדבר לא מתאפשר מסיבות טכניות או רגשיות, על המערכת לספק למורים ולתלמידים מידע וכלים, שיעודדו רמת מובדלות ותפקוד גבוהה בכיתה.
3. מהמחקר עולה שלזוגות הנשואים אין מודעות לרמת המובדלות הנמוכה שלהם ולהשפעתה על רמת התפקוד שלהם בכיתה. הם מצידם מדווחים שהם מרוצים מהלימוד המשותף.
4. במערכת החינוך אין מודעות לסוגיה של זוגות נשואים הלומדים יחד בכיתה, לא ברמה המערכתית הכוללת ולא ברמה המעשית המידית. כלומר, אין מידע בתחום

ואין הדרכה למורים בשטח, למרות שבכל כיתה באולפן לומדים בממוצע 3 זוגות נשואים.

5. עבודה זו היא עבודה חלוצית בתחום ותרומתה בהעלאת הנושא למודעות המעורבים בעניין.

מתוך רצון לשיפור ההוראה ותהליך רכישת השפה באולפן, הייתי ממליצה לבדוק את הנתונים שהתקבלו במחקר זה בהיקפים ארציים. ממחקר בעל ממדים גדולים יותר נוכל ללמוד עוד על מצבם המיוחד של זוגות נשואים הלומדים יחדיו. 'התאמת שיטת ההוראה לייחודיות של התלמיד מצד אחד והעלאת הרמה של המודעות הקוגניטיבית של התלמידים מצד שני, יועילו מאוד בחיזוק הכשירות ויכולות הלימוד של התלמידים' (אולשטיין וקוטיק, 1999: 13). עלינו המורים ליידע את הזוגות הנשואים בדבר ההשלכות שיש ללימוד המשותף על תפקודם באולפן ולעודד אותם לקראת מובדלות גבוהה.

מקורות

- אולשטיין, ע' (1997). חקר הרכישה של לשון שנייה ושל הוראת הלשון. *הד האולפן החדש*, 73, עמ' 53-57.
- אולשטיין, ע' וקוטיק, ב' (1999). טיפול בתלמידים לפי משתנים אינדיווידואליים. *הד האולפן החדש*, 77, עמ' 6-16.
- אייזנשטדט, ש"נ (1969). 'עלייה והגירה (קווים לטיפולוגיה סוציולוגית)'. בתוך ש' אייזנשטדט, ר' בר-יוסף ור' כהנא (עורכים), *המבנה החברתי של ישראל* (עמ' 269-273). ירושלים: אקדמון.
- בנימיני, ק' (1973). דמות התלמיד בעיני המורה. *מגמות*, יט (2), עמ' 127-144.
- בר-יוסף וייס, ר' (1969). דסוציאליזציה ורה-סוציאליזציה: תהליך הסתגלות של העולים. בתוך מ' בילסקי, ב' מזרחי וע' בן-דור (עורכים), *עולים לישראל*. ירושלים: אקדמון.
- גלעד, ש. (1993). *הסתגלותם של עולים משכילים מברית המועצות לחיים בארץ בשנה הראשונה - מהאולפן ועד לחיים העצמאיים*. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- הורוביץ, ת' (1996). בין שיזור להתבדלות: דפוסי קליטתם של יוצאי בריה"מ לשעבר בישראל בחמש השנים הראשונות לעלייתם. *ביטחון סוציאלי*, 45, עמ' 95-111.
- ויינברג, א' (1992). *חינוך מבוגרים בדור המדינה*. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- וולדובסקי, ר' (1999). אסטרטגיות להגברת ההנעה ללימוד שפה בקרב לומדים מבוגרים. תרגום ועיבוד ר' פרלמוטר. *הד האולפן*, 77, עמ' 65-70.
- זו, ר' (1978). מצב התאומות והשפעות תופעת הזוגיות על התפתחות האישיות. בתוך ש' סמילנסקי, ד' זוהר ור' שניר. *תאומים: פסיכולוגיה וחינוך*. ירושלים: כתר.
- כהן, י' (1975). הבדלים אינדיווידואליים בכינתת מבוגרים. ש' קודש וח' פולני (עורכים), *אורחות*, ח-ט. ירושלים: משרד החינוך, עמ' 16-21.
- לוי, י' (1998) *דמיון בתפקידים בין בני הזוג בקיבוץ כקובע את מידת האמפתיה והתמיכה החברתית ביניהם*. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- מילבאוואר, ו' וצמח, מ' (1991). *זוג או פרט*. תל אביב: עם עובד.

מירסקי, י' וקאושינסקי, פ' (1989). עלייה וגדילה - תהליכי פרידה ואינדיווידואציה אצל סטודנטים עולים. **שיחות**, ג (3), עמ' 174-183.

מלאך-פיינס, א. (1987). **שחיקה באהבה ובחיי הנישואין**. תל אביב: גומא ספרי מדע ומחקר.

סמילנסקי, ש', זוהר, ד' ושניר, ר' (1991). **תאומים: פסיכולוגיה וחינוך**. ירושלים: כתר.

פרלמוטר, ר' ואחרים (1993). **תוכנית הלימודים להנחלת הלשון**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לחינוך מבוגרים.

קודש, ש' (1997). היחיד בכיתת האולפן לעברית. בתוך ש' הרמתי (עורך), **חינוך מבוגרים במשנתו של שלמה קודש** (עמ' 239-251). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

קודש, ש' (1997). מי ומי בכיתת האולפן. בתוך ש' הרמתי (עורך), **חינוך מבוגרים במשנתו של שלמה קודש** (עמ' 267-277). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

רבין, ק' (1991). **טובים השניים**. תל אביב: קשת-מודן.

רובינשטיין, ש' (1997). הנחלת הלשון כיום - דילמות וכיווני פיתוח. **הד האולפן החדש**, 73, עמ' 42-49.

שלו, צ' (2000). **בעל ואישה**. תל אביב: קשת.